

УДК 94(477.8):930.2(438)”195/20”
DOI: 10.24919/2312-2595.8/50.240968

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук, асистент кафедри міжнародної інформації, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна, індекс 79013 (liubomyr.i.khakhula@lpnu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, Україна, індекс 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Бібліографічний опис статті: Хахула, Л., & Ільницький, В. (2021). Волинь та Галичина у діяльності польських земляцьких товариств (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 8/50, 364–385. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.8/50.240968>.

ВОЛИНЬ ТА ГАЛИЧИНА У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯЦЬКИХ ТОВАРИСТВ (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Анотація. Польські земляцькі об'єднання переселенців зі сходу, їх нащадки та однодумці виражали інституційний вимір політик щодо історії, комеморативних і публіцистичних практик. **Метою статті** є критичний аналіз історичних дискурсів польських кресов'яцьких товариств, зокрема щодо інтерпретації

© Любомир Хахула, Василь Ільницький, 2021

військово-політичного протистояння на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр. на основі аналізу публікацій часопису «На рубежі» («*Na Rubieżu*»), друкованого органу Товариства увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів, реконструйовано анти-українські історичні наративи кресов'яків, виявлено рівень їхньої поширеності в польському суспільстві. **Методологічною основою** студії стала теорія спільнот пам'яті, розроблена Морісом Гальб-ваксом, Яном Ассманом, Лехом Ніяковським. Згідно з нею, формаційними ознаками спільноти пам'яті є історичний досвід, переконання у винятковості власних страждань, постійний культурний переказ. **Наукова новизна** статті полягає у критичному аналізі раніше не досліджених аспектів діяльності польських земляцьких товариств, зокрема публіцистичних наративів часопису «На рубежі» щодо українсько-польського військово-політичного протистояння на Волині та у Галичині в 1943–1944 рр. Показано, що кресов'яцька інтерпретація волинської трагедії охоплювала близько чверті польського суспільства і отримувала періодичну підтримку серед політичних сил та органів влади. Свідченням впливу земляцьких товариств стали державна фінансова підтримка їх видавничих проєктів, винесення проблематики протистояння на міжнародний рівень. У результаті проведеного дослідження зроблено **висновки**. Інституційна реалізація політик щодо історії польськими земляцькими середовищами кінця ХХ – початку ХХІ ст. ґрунтувалася на особистому трагічному досвіді, а також міфології «східних кресів», як цивілізаційного рубежу та місця польської національної пам'яті. Активним інституційним осередком кресов'яків було Товариство увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів із організаційним центром у Вроцлаві. Його суспільно-політична та комеморативна активність зосереджувалася навколо вшанування пам'яті польських жертв міжнаціонального збройно-політичного протистояння на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр. У часописі «На рубежі» односторонньо засуджували політику ОУН-УПА, представляли їх у негативному образі та критикували спроби досягнення польсько-українського порозуміння. Ліберальні чи консервативні ініціативи українських й польських інтелектуалів, політиків щодо узгодження спільного бачення важких питань драматичного минулого не знаходили жодної підтримки у польських земляцьких середовищах. Політика щодо історії кресов'яків, як спільноти пам'яті, вміщувала Волинь та Галичину в рамках ностальгійного мнемонічного наративу з акцентом на винятковість польських

страждань, незагоєну історичну травму та неможливість між-національного порозуміння.

Ключові слова: спільнота пам'яті; Волинь; Галичина; кресов'яки; «східні креси»; волинська трагедія.

Liubomyr KHAKHULA

PhD (History), Assistant of the Department of International Information, Lviv Polytechnic National University, 12, Stepan Bandera Str., Lviv, Ukraine, postal code 79013 (liubomyr.i.khakhula@lpnu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

Vasyl ILNYTSKYI

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100; Associate Professor, Department of Mobilization, Personnel and Human Resources Management and Defense Planning, Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy, 32, Heroyiv Maydana Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

To cite this article: Khakhula, L., & Pnytskyi, V. (2021). Volyn ta Halychyna u diialnosti polskykh zemliatskykh tovarystv (kinets XX – pochatok XXI st.) [Volhynia and Galicia in the activities of Polish Eastern Borderlands fellow-countrymen societies (the end of XX – the beginning of XXI century)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 8/50, 364–385. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.8/50.240968> [in Ukrainian].

**VOLHYNIA AND GALICIA IN THE ACTIVITIES
OF POLISH EASTERN BORDERLANDS
FELLOW-COUNTRYMEN SOCIETIES
(the end of XX – the beginning of XXI century)**

Summary. Polish Eastern Borderlands societies of resettlers from the east, their descendants and adherents expressed the institutional

*dimension of politics of history, commemorative and publicistic practices. **The purpose of the article** is to critically analyze historical discourses of Polish eastern borderlands societies, in particular the interpretation of the military-political confrontation in Volhynia and Galicia in 1943–1944. Special attention is given to anti-Ukrainian historical narratives of periodical "On the Boundary" ("Na Rubieży"), organ of Association for the Commemoration of the Victims of the Crimes of Ukrainian Nationalists. The level of their prevalence in Polish society is reconstructed. **The research methodology** is based on the theory of communities of memory, developed by Maurice Halbwachs, Jan Assman, Lech Nijakowski. According to it, the formative features of the community of memory are historical experience, belief in the uniqueness of one's own suffering, and constant cultural transmission. **The scientific novelty** of the article lies in a critical analysis of previously unexplored aspects of the activities of Polish eastern borderlands societies, in particular the publicistic narratives of the magazine "On the Boundary" on the Ukrainian-Polish military-political confrontation in Volhynia and Galicia in 1943–1944. It is shown that Kresovian interpretation of Volhynia tragedy of 1943 covered about a quarter of Polish society and received periodic support among political forces and authorities. Evidence of the influence of Eastern Borderlands societies were the state financial support of their publishing projects, bringing the issue of confrontation to the international level. As a result of the study, **conclusions** were drawn. Institutional implementation of politics of history by Polish Kresovians of the late 1990 – early 2000 was based on personal tragic experience, as well as the mythology of the "Eastern Borderlands" ("Kresy Wschodnie") as a frontier of civilization and a place of Polish national memory. An active institutional core of the Kresovians was the Association for the Commemoration of the Victims of the Crimes of Ukrainian Nationalists, with its organizational center in Wrocław. Its socio-political and commemorative activities focused on honoring the memory of Polish victims of the interethnic confrontation in Volhynia and Galicia in 1943–1944, criticizing of attempts to reach a Polish-Ukrainian reconciliation. Liberal or conservative initiatives of Ukrainian and Polish intellectuals, politicians to agree on a common vision of difficult issues of the dramatic past did not find any support in Kresovian circles. The policy on the history of the Kresovians as a community of memory placed Volhynia and Galicia within a nostalgic mnemonic narrative with an emphasis on the exclusivity of Polish suffering, unhealed historical trauma, and the impossibility of interethnic conciliation.*

Key words: community of memory; Volhynia; Galicia; Kresovians; Eastern Borderlands; Volhynia tragedy.

Постановка проблеми. Вивчення феномену колективної пам'яті чи способів інтерпретації минулого в політичних цілях потребує врахування інституційного виміру політик щодо історії. в українсько-польських відносинах у сфері історичної пам'яті кінця ХХ – початку ХХІ ст. важливу роль відігравали такі актори, як громадські організації, створені часто навколо спільнот пам'яті про трагічну історію середини ХХ ст. У дискусіях щодо військово-політичного протистояння на Волині та в Галичині в роки Другої світової війни суспільно видимою позицію займали польські земляцькі об'єднання переселенців та їх нащадків звані кресов'яками. Науковий аналіз їх історичних наративів, публіцистичної й суспільно-політичної активності покликаний актуалізувати проблему українсько-польського конфлікту пам'яті та накреслити перспективи його розв'язання.

Аналіз останніх досліджень. Студії проблеми пам'ятання у міжетнічних та міжнаціональних спільнотах ґрунтуються, зокрема, й на категорії спільнот пам'яті. Французький соціолог Моріс Гальбвак під спільнотою пам'яті розумів «реальну, живу соціальну групу, створену в результаті спільного історичного досвіду» (Halbwachs, 2008, s. 225). Культурний антрополог Ян Ассман важливим чинником постання спільноти пам'яті називав спільне переконання певної групи про винятковість власного досвіду щодо інших груп. Така соціальна група «передусім консервує два аспекти власного минулого: специфічний характер і тривалість» (Assmann, 2016, s. 56). Тому фундаментом такої спільноти є внутрішні зв'язки та пам'ять про минуле. Організаційна міцність спільноти пам'яті виражається ритуалами – комеморативними практиками: «пригадуванням, культивуванням, ритуалізацією спільного минулого» (Kudela-Swiątek, 2014, s. 525–526). Слід додати, що спільнота пам'яті часто об'єднує індивідуумів зі схожим / спільним травматичним досвідом, які відчувають соціальне виключення, маргіналізацію. Польський соціолог Лех Ніжковський, аналізуючи польську історичну політику початку ХХІ ст., дійшов висновку, що спільнотою пам'яті є «сукупність осіб (необов'язково група), а також їх потомків, яких єднає певний біографічний досвід (не завжди травматичного характеру) та перейнята родинна пам'ять» (Niżakowski, 2008, s. 145). Відтак спільнота пам'яті включає не лише покоління, що отримало фор-

маційний досвід, але й кілька наступних поколінь, зокрема нащадків, котрі культивують пам'ять про минулі події (Nijakowski, 2008, s. 146).

У кінці XX – на початку XXI ст. подібні спільноти пам'ять формувалися в Польщі у середовищі кресов'яцьких товариств. Їхнє осердя складала мешканці колишніх південно-східних воєводств міжвоєнної Польщі, виселені зі своїх сіл і міст під час Другої світової війни чи у перші повоєнні роки, їхні діти, внуки та особи, емоційно прив'язані до трагедії поляків на Волині та Східній Галичині. Хоча товариства були земляцтвами переселенців з України, Литви, Білорусі, навколо них також гуртувалися прихильники, а часто й політичні спекулянти. Кресов'яки називали себе останніми з живих свідків історії «східних кресів» Другої Речі Посполитої, і вважали обов'язком засвідчити історичну правду про те, як жили і боролися поляки на тій землі («Sprawozdanie z pierwszej sesji», 1992, s. 3). Представники української національно-демократичної думки розглядали польські земляцтва як знаряддя частини політичних сил для «нацькування поляків на литовців, українців, білорусів» (Дашкевич, 1991, с. 15). Хоча суспільно-політична діяльність польських кресов'яцьких організацій, їх ставлення до України та українців були предметом досліджень українських вчених (Яблонський та ін., 2019; Калішук, 2020; Стрільчук & Нінічук, 2019), сучасна українська історіографія таки потребує студій активності польських земляцьких товариств у контексті українсько-польських історичних дискусій.

Мета статті. Метою пропонованої статті є реконструкція комеморативних та публіцистичних дискурсів польських кресов'яцьких товариств, зокрема щодо інтерпретації військово-політичного протистояння на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр. Особлива увага звернута також на антиукраїнські історичні наративи часопису «На рубежи» («Na Rubieży»), друкованого органу Товариства увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів.

Результати досліджень. У польській національній пам'яті міфологія «східних кресів» займала особливе місце. У 2012 р. знаний журналіст Марцін Войцеховський стверджував, що 20–25 % поляків перебували під впливом кресов'яцьких історичних наративів. Сама ж генеза географічно-політичного та інтелектуаль-

ного конструкту «східні креси» початками сягає XIV ст., коли східний кордон Польського королівства сприймався як «передмур'я християнства» (Beauvois i in., 2005, s. 270). З плином часу «креси» перетворилися на місце, де в боротьбі з турками і татарами героїчно гинули найвідважніші герої-лицарі Польщі. Інше значення міфу пов'язувало його із переконанням про польську цивілізаційну і культурну вищість. Сакралізована легенда пройшла довгий шлях і міцно закарбувалася у свідомості через літературу, поезію, художнє мистецтво. Виданий у 1902 р. «Словник польської мови» «кресами» називав оборонну лінію проти татарів і Волощини, що простягалася від Дніпра до Дністра (Karłowicz i in., 1902, s. 543). У міжвоєнному двадцятилітті сформувалося розуміння «кресів» як східної лінії пограниччя Речі Посполитої (Tatarkiewicz, 1992, s. 5).

Довоєнна «кресова» традиція зміцніла в епоху ПНР, коли лише походження зі сходу майже дорівнювало спротиву комуністичній системі. У суспільній свідомості «креси» функціонували як острівець автентичної Польщі, вільної від комуністичної брехні (Graczyk, 1994, s. 11). Кресов'яки, як і колишні вояки АК, для польської антикомуністичної опозиції становили важливе підґрунтя національно-патріотичної діяльності. Наприклад, створений 1976 р., Комітет захисту робітників сприймали крізь призму того, що один із його членів походив з міжвоєнного Львова (Яцек Куронь), а інший (Ян Юзеф Ліпський) був вояком АК. Близька і Комітету захисту робітників, і соборному католицизму традиція трактувала «креси» як переказ багатокультурності Речі Посполитої, плюралізму, що збагачує польську історію. Проте вже на початку існування демократичної Польщі частина колишньої опозиції відійшла від кресов'яків. Якщо діячі Комітету захисту робітників прагнули будувати демократичну і приязну до сусідів державу, то кресов'яки – лише звичайного відродження міжвоєнної Польщі (Graczyk, 1994, s. 10). Земляцькі товариства, з одного боку, переймалися правами поляків за кордоном, а з іншого – з погордою ставилися до сусідів.

Одним з найактивніших «національно-кресових об'єднань» стало утворене у 1991 р. Товариство увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів з центром у Вроцлаві, куди у 1946–1948 рр. переселили тисячі львівських поляків. Товариство

від 1992 р. почало випускати часопис «На рубежі» (до кінця 2020 р. вийшло 172 номери журналу) як фактографічно-історичний бюлетень «для внутрішнього вжитку», а згодом історично-публіцистичний часопис («Od Redakcji», 1992, s. 1). Навколо видання згуртувалися польські дослідники та громадські діячі Щепан Секерка (голова Товариства), Едвард Прус, Владислав та Ева Семашки, Віктор Поліщук, Владислав Філяр, Кшиштоф Бульжацький, Фелікс Будзіш та інші.

Серед інших вирізнялася діяльність професора Едварда Пруса. Якщо в ПНР головним творцем негативного образу українського повстанця був Ян Герхард, то в демократичній Польщі ним став власне Едвард Прус, творчість якого польські історики і публіцисти розцінювали по-різному. Владислав Серчик вважав, що Едвард Прус першим із польських істориків отримав змогу працювати з радянськими архівами. Ще у 1980-х рр. цей виразно лівих переконань історик неодноразово презентував офіційну науку ПНР в Україні, зокрема у Львові. Потрактуювши документи радянських архівів як політичні памфлети проти українських націоналістів, він абсолютно знівельював їхню цінність. Радянську інтригу в несподіваному розквіті есеїстики Едварда Пруса вбачав публіцист Богдан Скарадзінський (Jestal, 1998, s. 161).

Волинська й галицька тематика на сторінках «На рубежі» була представлена у декількох рубриках. По-перше, у статтях і звітах з наукових конференцій, організованих Товариством, які у своїх заголовках здебільшого містили формулювання «геноцид», «українські фашисти», «злочинна діяльність ОУН-УПА» і т. д. По-друге, до українсько-польського протистояння автори бюлетеня часто зверталися у різного роду оглядах польської і української (переважно тижневик Об'єднання українців у Польщі (далі – ОУП) «Наше слово») преси, наукового та громадського життя українців і поляків. І по-третє, спогади про події 1943 р. та реєстри вбитих поляків публікувалися у рубриці «Геноцид-грабунки-знищення».

Саме лише окреслення структури часопису показує те світло, в якому представлялися українці та їх національно-державницькі прагнення у ХХ ст. Висвітлення волинської трагедії 1943 р. на сторінках бюлетеня «На рубежі» мало досить тенденційний характер, зміцнюючи тим самим вироблені стереотипи українців

як жорстоких «різунів», «бандитів», а України (принаймні західної її частини), як території з «польськими історичними і культурними коріннями». Поза тим, соціально-економічне становище українців напередодні Другої світової війни та діяльність Армії крайової на Львівщині практично ігнорувалися авторами журнальних статей.

Отже, за переконанням дописувачів часопису, 1943 р. був роком «посилення масового винищення польського населення Східних Кресів П Речі Посполитої, здійснюваної бандами ОУН-УПА», а ОУН-УПА стала для поляків синонімом «геноциду, грабунку і великої пожежі» (Selwa, 1994, s. 9). Події Другої світової війни на Волині часто називали «кривавим терором зі сторони українських націоналістів», «Кресовим Голокостом», а трагедію 1943 р. – його вершиною (Filar, 1995, s. 1; Budzisz, 2000, s. 3). Українсько-польське протистояння на Волині для середовища кресов'яків було «без сумніву, запланованим, ідеологічно та пропагандистсько підготовленим і з диявольським зусиллям реалізованим ОУН-УПА геноцидом, якого не допустилися найбільш дикі азійські орди періоду монгольського потопу» (Budzisz, 2000, s. 1). Польський історик і колишній воїн 27-ої Волинської дивізії АК Владислав Філяр уважав, що «антипольські акції на Волині, здійснювалися згідно з директивами ОУН в організований спосіб і мали характер геноциду» (Filar, 1995, s. 2; Filar, 1997, s. 23). Едвард Прус, характеризуючи діяльність ОУН-УПА, говорив про них як про «народовбивць такого великого масштабу, що при цьому злочини більшовиків і гітлерівців виглядають «блідою, майже дитячою забавою!» (Prus, 1998, s. 43). Даючи оцінки такого роду, Е. Прус не припиняв називати себе «приятелем українського народу».

У 2000 р. в Варшаві вийшла двотомна книга Владислава і Еви Семашків під назвою «Геноцид польського населення Волині здійснений українськими націоналістами у 1939–1945 рр.» («Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945») (E. Siemaszko & W. Siemaszko, 2000). Видавництву дослідження сприяла фінансова підтримка Канцелярії Президента Польщі, Бюро національної безпеки та Міністерства культури і національної спадщини. В образливому для українців тоні написана передмова до книги, авторства Ришарда Шавлов-

ського. Вбивства поляків на Волині він назвав «українським геноцидом», що «...значно «перевищує» німецький і радянський геноциди» (Szawłowski, 2000, s. 14), а виконавцями етнічних чисток «тисячі звичайних селян» (Szawłowski, 2000, s. 13). Таку саму тезу висували й інші автори «Na Rubieży». Зокрема, Фелікс Будзіш писав, що «злочини ОУН-УПА в південно-східних кресах II Речі Посполитої своїм звірячим садизмом і жорстокістю переростають гітлерівські і сталінські злочини» (Budzisz, 2000, s. 1). Р. Шавловський уважав, що нібито добрі довоєнні відносини між поляками і українцями на Волині знищила акція «галицьких агітаторів ОУН-УПА» (Szawłowski, 2000, s. 17). Сама передмова була написана в ненауковому стилі, про що свідчили її «патетично-месіанська стилістика і агресивне ставлення до інших поглядів» (Brusnuj, 2003, s. 56). Різні неточності й суперечності тексту вдало зауважив співголова Польсько-української історичної комісії при ПАН і НАН України, академік Ярослав Ісаєвич, назвавши його роботою публіцистичного і ненаукового характеру (Ісаєвич, 2003).

Розглядаючи події 1943–1947 рр. на Волині, В. і Е. Семашки вважали, що виконавцями убивств і грабежів були місцеві українці як комуністичних, так і націоналістичних поглядів. У своїх висновках вони опиралися на спогади очевидців, де вбивць поляків «називали українцями, бульбівцями, бандерівцями, упівцями, бандитами, українськими бандами, сусідами» (E. Siemaszko & W. Siemaszko, 1995, s. 9). Даючи оцінку волинським подіям, В. і Е. Семашки твердили: «Організація вбивств, їх перебіг, та супровідне гасло: «Україна для українців» – свідчать, що це була спланована і організована акція фізичної ліквідації польського населення, кваліфікована як геноцид» (E. Siemaszko & W. Siemaszko, 1995, s. 9). Зі свого боку, Щ. Сєкерка переконував: «Це не український народ вбивав, а тоталітарна група українських фашистів з під знаку ОУН-УПА. Їх потомків слід засудити і визнати злочинною організацією а не «визвольним рухом» (Siekierka, 1998, s. 48).

Аналізуючи причини Волинської трагедії, В. Філяр частину вини за ті події покладав на помилкову національну політику II Речі Посполитої. Крім того, польський історик брав до уваги також радянську політику щодо польського населення Волині після вересня 1939 р., та діяльність окупаційної німецької влади,

які, «застосовуючи рафіновані маніпуляції, прагнули розбити єдність поляків і українців, а останніх використати проти поляків» (Filar, 1995, s. 3). На думку В. Філяра, зусилля окупантів лягли на піддатливий ґрунт, старанно підготовлений багаторічною діяльністю ОУН. Для підтвердження свого висновку історик наводив уривок зі звіту коменданта Округу АК Волинь від 28 липня 1943 р.: «Розбуяна стихія темного українського селянства, що убиває поляків, використовується советами і німцями, котрі діють за допомогою однакових методів, хоча для різних цілей. Це нещастя, що організаторами цього є два наші вороги – німці і совети, а кроликами ми і маса українська» (Filar, 1995, s. 3). Крім усього іншого, цей уривок яскраво ілюструє ставлення середовища АК до українців і трактування їх як до меншшартнісного елемента, а стереотипи типу «темне українське селянство» та «українська маса» зручно переходять до сучасної польської свідомості не без допомоги часопису «*Na Rubieży*».

Крім статей на тематику Волині, значну частину бюлетеня займали огляди преси та наукового життя українців і поляків. Серед газет, з якими «*На рубежі*» проводив активну дискусію, були тижневик «*Наше слово*» та щоденна польська газета «*Газета виборча*». У 1995 р. «*Газета виборча*», середовище якої характеризували як ліволіберальне (Sawicz, 2010, s. 10), розпочала на своїх сторінках дискусію на тему Волинської трагедії під назвою: «*Волинь: пошуки правди*» (більшість статей опублікована у 2008 р. в окремому збірнику (Wojciechowski, 2008)). Із сильною критикою і несхваленням цю дискусію сприйняли кресов'яки. Статті, представлені в циклі, назвали антипольськими, а газету звинуватили в спробах приховати злочини, здійснені в Східній Малопольщі, в Тернопільському, Станіславівському, Львівському воєводствах, обмежуючись лише Волинню. Крім звинувачень газети у маніпуляції суспільною свідомістю та у відвертій брехні, Кшиштоф Бульжацький виклав власне розуміння історії і сьогодення польсько-українських відносин. Ідеологічно-стереотипною можна назвати тезу автора про те, що «Східна Малопольща ніколи не була частиною України», а в роки Другої світової війни – «не було жодних польсько-українських боїв ... був геноцид здійснюваний УПА і дуже слабка польська самооборона» (Bulżacki, 1996, s. 8). Говорячи про сучасні польсько-українські відносини, К. Буль-

жацький вважав: «Українці у Польщі мали і мають надмір прав, завжди дещо більше, ніж поляки, і це є великою несправедливістю. За гроші польського платника податків фінансується вразно антипольський український часопис «Наше слово», видаваний у Варшаві. Натомість українці не були лояльними щодо польської землі і служили не лише німцям, але й советам» (Bulżacki, 1996, s. 8).

7–9 червня 1994 р. в підваршавському місті Подкова-Лесьна відбулася зустріч польських і українських істориків, яка розпочала багаторічний цикл семінарів «Польща – Україна: важкі питання». У ході дискусій над темою волинських, 25 березня 1996 р. було підписано порозуміння між Світовим союзом вояків АК та ОУП в питанні спільної діяльності щодо дослідження новітньої історії українсько-польських відносин. Хоча порозуміння спрямовувалося на спільне вивчення історії кресов'яки назвали цей процес «узгодженням історії», покликаючись на промову Яцека Куроня, виголошену ще 1990 р. на I З'їзді ОУП, де він говорив про потребу утворення спільної польсько-української комісії, котра б мала встановити історичну правду: «З однієї сторони, є гравці, що керуються директивами ОУН і реалізують прийнятий згори план. З польського боку є випадкові люди, що не мають відповідних знань і підготовки для того, щоби не потрапити в сіті ОУН. На додаток вони часто не опанували власної марноти і їм дуже імponує виступати в ролі «польських істориків» (Mułuk, 1997, s. 2).

Для підкріплення власних антиукраїнських поглядів автори «На рубежі» часто наводили аргументи та висловлювання посткомуністичних українських істориків, котрі заперечували національно-визвольний характер УПА, а її воїнів називали «різунами» і «злочинцями» (Turzański, 1997, s. 36). У 1997 р. в часописі опублікували відозву 95-ти депутатів українського парламенту під назвою «До народів, парламентарів і урядів України, Білорусі, Ізраїлю, Польщі, Росії, Словаччини і Югославії». У відозві ОУН-УПА звинувачували у жорстоких злочинах проти польського населення та проти людства загалом. Також група українських депутатів звертала увагу на націонал-фашистську загрозу в Україні. Передовсім як крайньоправа організація представлявся Конгрес Українських Націоналістів, котрий з іншими націоналістичними

організаціями творив «штурмові загони і рвався до влади» («Groźba nacional-faszyzmu», 1997, s. 38). Головними підписантами відозви стали комуністична, соціалістична фракції Верховної Ради України та фракція Аграрної партії. Саме такі антиукраїнські інтерпретації української історії, що мали місце в українському суспільстві, ставали зручним аргументом для багатьох національно-кресових організацій в пропагуванні негативного образу України та українців в сучасній Польщі.

Одним із найважливіших моментів в українсько-польській дискусії з приводу Волинської трагедії 1943–1947 рр. став, безперечно, 2003 р. В липні того року у с. Порицьк (тепер Павлівка) відбулося урочисте вшанування жертв війни за участі президентів України та Польщі. Польські земляцькі публіцисти, говорячи про відносини між Польщею і Україною, вважали, що поряд з економічною, науковою та культурною співпрацею обох держав, слід ставити сильніші акценти на історичній правді про польсько-українські відносини (Budzisz, 2003, s. 10). У цьому контексті 60-та річниця подій на Волині це «останній дзвін, щоби гідно вшанувати пам'ять наших земляків, які отримали смертельний удар від найжорстокішого окупанта – нацистів з-під знаку ОУН-УПА...» та ін. (Budzisz, 2003, s. 10). На сторінках часопису представлено процес приготування до урочистостей, а саме листи до Щепана Секерки від Анджея Пшевозніка, голови Ради охорони пам'яті боротьби та мучеництва Республіки Польща та Марека Сівца, голови Бюро національної безпеки Польщі (виступав також від імені Президента А. Квасневського), які свідчили про активне залучення Товариства до згаданого процесу («Przygotowania do uroczystości», 2003).

На думку редакції часопису, відзначення Волинської трагедії стали «виразним виявом зміни ставлення державної влади Польщі до проблеми геноциду поляків на Волині та в Східній Мало-польщі як і поліпшення, хоч ще в обмеженому ступені польсько-українських відносин...» («Refleksje po uroczystościach», 2003, s. 45). Але особисті спостереження польської делегації давали підставу тут же констатувати, що рівень історичних знань, політичної свідомості українців, та їх прагнення до примирення «свідчать, якою довгою є дорога до порозуміння та поєднання» («Refleksje po uroczystościach», 2003, s. 45).

Слід наголосити, що упереджене ставлення поляків до українців стало результатом «стереотипного погляду на історію взаємних відносин, залежного від міфів і спрощень. Велику роль у закріпленні і забарвленні темними фарбами цього образу відіграли події Другої світової війни та 40-х рр. ХХ ст. Людська пам'ять, а від кінця 1950-х рр. численні публікації сприяли формуванню однобокого бачення польсько-українського конфлікту, в якому виразним був дихотомічний поділ на «добрих» поляків, і «злих» українців...» (Нгусіук, 2000, s. 61). 1990-ті рр. дали змогу повному подивитися на криваве минуле українсько-польських відносин, зокрема події на Волині в роки Другої світової війни. Поряд з академічною і політичною дискусіями, велику суспільну вагу мало громадське обговорення проблеми, здійснюване за посередництвом засобів масової інформації. У польському суспільстві останнього десятиліття ХХ ст. питання українсько-польського конфлікту на Волині широко висвітлювалася в періодичних виданнях (Мотика, 2009; Каліщук, 2007).

У 1992 р. в польському журналі «Політика» опубліковано статтю «Кінець міфу кресів?», в якій йшлося про необхідність позбавитися від давніх стереотипів стосовно східних кордонів колишньої Речі Посполитої (Tatarkiewicz, 1992, s. 6). Через десять років в «Газеті виборчій» констатовано: «Нормальний, вільний народ у своїй суверенній державі не може жити лише минулим, легендою і міфом. Є час для «батьоріння сердець», але є час для критичного переосмислення власної історії» (Widacki, 2002, s. 11). Вважалося, що на заваді порозумінню стоять «кресові туги» (*teżkoty kresowe*), які його блокують, а тому повинні ставати маргінальними (Beauvois i in., 2005, s. 277).

Проте не всі автори закликали покласти край міфу «східних кресів». Свобода в посткомуністичній Польщі спричинилася до появи великої кількості статей, досліджень чи просто листів, які «відробляли» довгий час заборонену глорифікацію «польського чину на Сході» (Beauvois, 1994, s. 94). У публіцистиці постійно з'являлися полоноцентричні мотиви про віленські чи польські цвинтарі, про польське мистецтво, переслідування, заслання, великі історичні постаті і т. д.

На думку французького історика Данієля Бовуа, слова «креси» слід уникати, тому що «креси» могли бути не лише польськими,

таке визначення завжди залишалося «сілля в оці східних сусідів Польщі, яких слід шанувати» (Beauvois, 1994, s. 94). Політично й історично некоректним термін «креси» називав український історик Ярослав Грицак (Jarosław Grycak) (Weżyk, 2015). Гідність цих народів уже не могла співіснувати з трактуванням їх як периферії Польщі. Повертаючись до спільної історії поляків, українців, литовців та білорусів в складі єдиної держави, Д. Бовуа вважав, що називання східних територій «кресами» є недоречним, бо гармонійної багатокультурності між ними ніколи не було. У часописі «На рубежи» студію французького вченого розкритикували, зазначивши, що вона «написана ніби на доручення українських націоналістів» (Bulżacki, 1998, s. 10). Автор допису доводив, що українцям-русинам – і селянам, й інтелігенції, завжди добре жилося під польським пануванням, а Річ Посполита, як спільна держава поляків, українців та литовців, була толерантною.

Висновки. Інституційна реалізація політик щодо історії польськими земляцькими середовищами кінця ХХ – початку ХХІ ст. вписується в рамки концепції спільнот пам'яті як соціальних груп зі спільним формаційним досвідом, комунікативною та культурною традицією. Поширена серед частини поляків міфологія «східних кресів», як цивілізаційного рубежу та регіону із винятковою культурною спадщиною знаходила вираження у діяльності низки кресов'яцьких організацій, зокрема Товариства увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів. Головним напрямом суспільно-політичної та комеморативної діяльності Товариства стало увіковічення пам'яті польських жертв польсько-українського міжнаціонального збройно-політичного протистояння на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр. у часописі «На рубежи» кресов'яцькі публіцисти односторонньо засуджували політику ОУН-УПА, зображали їх у негативному образі та критикували спроби досягнення польсько-українського порозуміння. Ліберальні чи консервативні ініціативи українських й польських інтелектуалів, політиків щодо узгодження спільного бачення важких питань драматичного минулого не знаходили жодної підтримки у польських земляцьких середовищах. Поширеність кресов'яцького нарративу на майже чверть польського суспільства, певний вплив земляцьких середовищ на польську політичну еліту зумовили винесення

волинської проблематики на міжнародний рівень та посилення політизації історії у перші десятиліття ХХІ ст.

Джерела та література

- Дашкевич, Я.** (1991). Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов'яків та їх діяльність). *Український час*, 1, 15–19.
- Ісаєвич, Я.** (2003). Про книгу В. і Е. Семашків. В Я. Ісаєвич (Гол. ред.), *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 10: Волинь і Холмищина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* (с. 375–390).
- Калішук, О.** (2020). *Волинь '43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті*. Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.
- Калішук, О.** (Упоряд.). (2007). *Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика*. Львів – Луцьк: Волинська книга.
- Мотика, Г.** (2009). Друга світова війна у польсько-українських історичних дискусіях. *Україна Модерна*, 4 (15), 127–136.
- Стрільчук, Л., & Нінічук, А.** (2019). *Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах*. Луцьк: Вежа-Друк.
- Яблонський, В., Лозовий, В., Валевський, О., Здіорук, С., Зубченко, С. та ін.** (2019). *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доп.* Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
- Assmann, J.** (2016). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Beauvois, D., Chruślińska, I., & Тυμα, Р.** (2005). Kiedy kres Kresów? *Wiele twarzy Ukrainy* (s. 268–277). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Beauvois, D.** (1994). Mit «Kresów Wschodnich», czyli jak mu położyć kres. W. Wrzesiński (Red.), *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Polskie mity polityczne XIX i XX wieku* (s. 93–106). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Brusnyj, A.** (2003). Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii. *ABC: Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne*, 10, 56–68.

- Budzisz, F.** (2000). Przed 11 lipca 2003 roku w 60-rocznicę zbrodni ludobójstwa dokonanej przez faszystowskie bandy OUN–UPA. *Na Rubieży*, 48, 1–3.
- Budzisz, F.** (2003). Uczymy godnie pamięć ofiar OUN–UPA. *Na Rubieży*, 68, 10–11.
- Bulżacki, K.** (1996). Stosunki polsko-ukraińskie w Gazecie Wyborczej. *Na Rubieży*, 17, 7–9.
- Bulżacki, K.** (1998). Mit «Kresów Wschodnich». *Na Rubieży*, 30, 10–11.
- Filar, W.** (1995). Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942–1944. *Na Rubieży*, 14, 1–3.
- Filar, W.** (1997). Wisła i Wołyń. *Na Rubieży*, 24, 22–23.
- Graczyk, R.** (1994). Drugie dno kresowej nostalgii. *Gazeta Wyborcza*, 185, pp. 10–11.
- Groźba nacjonal-faszyzmu na Ukrainie. (1997). *Na Rubieży*, 20, 38–39.
- Halbwachs, M.** (2008). *Spoleczne ramy pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hryciuk, G.** (2000). Jak to było w Bieszczadach... *Mówią Wieki*, 487, 61–62.
- Jestal, J.** (1998). O Ukrainie i polsko-ukraińskich dyskusjach w polskich i ukraińskich publikacjach ostatnich lat. *Fraza*, 21/22, 161–175.
- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W.** (Red.). (1902). *Słownik języka polskiego* (T. II: H–M). Warszawa: Nakładem prenumeratorów i kasy im. Mianowskiego.
- Kudela-Świątek, W.** (2014). Wspólnota pamięci. M. Saryusz-Wolska & R. Traba (Red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* (s. 525–527). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mułyk, D.** (1997). W siódlach OUN. *Na Rubieży*, 22, 1–6.
- Nijakowski, L.M.** (2008). *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Od Redakcji. (1992). *Na Rubieży*, 1, 1–2.
- Prus, E.** (1998). Głupota czy prowokacja? *Na Rubieży*, 27, 43–45.
- Przygotowania do uroczystości obchodów 60 rocznicy ludobójstwa na ludności polskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej dokonanej przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińską Powstańczą Armię. (2003). *Na Rubieży*, 69, 1–4.
- Refleksje po uroczystościach. (2003). *Na Rubieży*, 69, 45–46.
- Sawicz, A.** (2010). *Problematyka ukraińska w prasie polskiej w latach 1991–1996*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Selwa, J.** (1994). Wokół postaci Andrzeja Szeptyckiego. *Na Rubieży*, 8, 6–9.
- Siekierka, S.** (1998). Polska-Ukraina: trudne pytania? *Na Rubieży*, 28, 47–48.

- Siemaszko, E., & Siemaszko, W.** (1995). Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA w latach 1939–1945 na ludności polskiej na Wołyniu. Proba podsumowania. *Na Rubieży*, 13, 6–9.
- Siemaszko, W., & Siemaszko, E.** (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945* (T. 1–2). Warszawa: Wydawnictwo «von borowiecky».
- Sprawozdanie z pierwszej sesji Ogólnopolskiego Seminarium Historii Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej. (1992). *Na Rubieży*, 1, 2–3.
- Szawłowski, R.** (2000). Przedmowa. W. Siemaszko & E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945* (T. 1, s. 11–32). Warszawa: Wydawnictwo «von borowiecky».
- Tatarkiewicz, A.** (1992). Kres mitu kresów. *Polityka*, 2, 5–6.
- Turzański, K.** (1997). Jacek Kuroń i Włodzimierz Pawluczuk jednej służą sprawie. *Na Rubieży*, 22, 36.
- Wężyk, K.** (2015, 25 lipca). *Kresy. Dla nas piekło, dla was raj. Rozmowa z Jarosławem Hrycakiem*. Pobrane z <https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,18418145,kresy-dla-nas-pieklo-dla-was-raj-rozmowa-z-jaroslawem.html>.
- Widacki, J.** (2002). Kresy – nasza miłość, nasz kłopot. *Gazeta Wyborcza*, 99, 11–12.
- Wojcechowski, M.** (Komp.). (2008). *Wołyń 1943–2008: Pojednanie. Zbiór artykułów publikowanych w «Gazecie Wyborczej»: wybór tekstów*. Warszawa: Biblioteka «Gazety Wyborczej».

References

- Dashkevych, Ya.** (1991). Falsyfikatsiia novitnoi istorii ukrainskoho narodu v suchasniï Polshchi (Tovarystva kresoviakiv ta yikh diialnist) [Falsification of the recent history of the Ukrainian people in contemporary Poland (Kresovian societies and their activities)]. *Ukrainskyi chas – Ukrainian time*, 1, 15–19 [in Ukrainian].
- Isaievych, Ya.** (2003). Pro knyhu W. i E. Siemashkiv [About the book by W. and E. Siemaszko]. In Ya. Isaievych (Ed.), *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Vyp. 10: Volyn i Kholmshchyna 1938–1947 rr.: polsko-ukrainske protystoiannia ta yoho vidlunnia. Doslidzhennia, dokumenty, spohady – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood. Vol. 10: Volhynia and Kholmshchyna 1938–1947: Polish-Ukrainian confrontation and its echoes. Research, documents, memories* (pp. 375–390) [in Ukrainian].
- Kalishchuk, O.** (2020). *Volyn'43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiaty [Volhynia'43: historiographical knowledge and distorting*

- mirror of memory*]. Lviv: Instytut ukraińskiej archeologii i etnografii im. M.S. Hrushevskego NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kalishchuk, O.** (Comp.). (2007). *Ukraińsko-polske protystoiannia na zachidnoukraińskyykh zemliakh u roky Druhoi svitovoi viiny: materialy do bibliohrafichnoho pokazhchyka [Ukrainian-Polish confrontation in Western Ukraine during the World War II: Materials for a bibliography guide]*. Lviv – Lutsk: Volynska knyha [in Ukrainian].
- Motyka, G.** (2009). Druha svitova viina u polsko-ukraińskyykh istorychnyykh dyskussiiakh [World War II in Polish-Ukrainian historical discussions]. *Ukraina Moderna – Modern Ukraine*, 4 (15), 127–136 [in Ukrainian].
- Strilchuk, L., & Ninichuk, A.** (2019). *Viina pamiaty ta viiny pamiatnykiv u suchasnykh ukraińsko-polskyykh vidnosynakh [The War of Remembrance and the Wars of Monuments in Contemporary Ukrainian-Polish Relations]*. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].
- Yablonskyi, V., Lozovyi, V., Valevskyi, O., Zdiuruk, S., Zubchenko, S. et al.** (2019). *Polityka istorychnoi pamiaty v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: analit. dop. [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: an analyst. rep.]*. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Assmann, J.** (2016). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych [Cultural memory. Writing, remembering and political identity in ancient civilizations]*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
- Beauvois, D., Chruślińska, I., & Tyma, P.** (2005). Kiedy kres Kresów? [When is the end of the Borderlands?]. *Wiele twarzy Ukrainy – Many faces of Ukraine* (pp. 268–277). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].
- Beauvois, D.** (1994). Mit «Kresów Wschodnich», czyli jak mu położyć kres [The myth of the "Eastern Borderlands", or how to put an end to it]. In W. Wrzeński (Ed.), *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Polskie mity polityczne XIX i XX wieku – Polish political thought in the XIX and XX centuries. Polish political myths of the XIX and XX centuries* (pp. 93–106). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Polish].
- Brusnyj, A.** (2003). Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii [Contemporary Polish-Ukrainian relations under the burden of history]. *ABC: Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne – ABC: Adriatic, Baltic, Black Sea*, 10, 56–68 [in Polish].
- Budzisz, F.** (2000). Przed 11 lipca 2003 roku w 60-rocznicę zbrodni ludobójstwa dokonanej przez faszystowskie bandy OUN–UPA [Before July 11, 2003, on the 60th anniversary of the crime of genocide com-

- mitted by the fascist gangs of the OUN–UPA]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 48, 1–3 [in Polish].
- Budzisz, F.** (2003). Uczymy godnie pamięć ofiar OUN–UPA [Let's honor properly the memory of victims of OUN–UPA]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 68, 10–11 [in Polish].
- Bulżacki, K.** (1996). Stosunki polsko-ukraińskie w Gazecie Wyborczej [Polish-Ukrainian relations in Electoral Gazette]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 17, 7–9 [in Polish].
- Bulżacki, K.** (1998). Mit «Kresów Wschodnich» [The myth of the "Eastern Borderlands"]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 30, 10–11 [in Polish].
- Filar, W.** (1995). Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942–1944 [The criminal activity of the OUN-UPA against the Polish population in Volhynia in the 1942–1944]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 14, 1–3 [in Polish].
- Filar, W.** (1997). Wisła i Wołyń [Vistula and Volhynia]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 24, 22–23 [in Polish].
- Graczyk, R.** (1994). Drugie dno kresowej nostalgii [The double bottom of borderland nostalgia]. *Gazeta Wyborcza – Electoral Gazette*, 185, pp. 10–11 [in Polish].
- Groźba nacjonal-faszystów na Ukrainie [The Threat of National-Fascism in Ukraine]. (1997). *Na Rubieży – On the Boundary*, 20, 38–39 [in Polish].
- Halbwachs, M.** (2008). *Spoleczne ramy pamięci [On collective memory]*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
- Hryciuk, G.** (2000). Jak to było w Bieszczadach... [How it was in the Bieszczady Mountains]. *Mówią Wieki – Centuries Speaks*, 487, 61–62 [in Polish].
- Jestal, J.** (1998). O Ukrainie i polsko-ukraińskich dyskusjach w polskich i ukraińskich publikacjach ostatnich lat [About Ukraine and Polish-Ukrainian discussions in Polish and Ukrainian publications in recent years]. *Fraza – Phrase*, 21/22, 161–175 [in Polish].
- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W.** (Eds.). (1902). *Słownik języka polskiego [Polish dictionary]*. (Vol. II: H–M). Warszawa: Nakładem prenumeratorów i kasy im. Mianowskiego [in Polish].
- Kudela-Świątek, W.** (2014). Wspólnota pamięci [A community of memory]. In M. Saryusz-Wolska & R. Traba (Eds.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci – Modi memorandi. Lexicon of the culture of remembrance* (pp. 525–527). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].
- Mułyk, D.** (1997). W sidłach OUN [In the trap of the OUN]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 22, 1–6 [in Polish].

- Nijakowski, L.M.** (2008). *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny [Polish politics of memory. A sociological essay]*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne [in Polish].
- Od Redakcji [Editorial]. (1992). *Na Rubieży – On the Boundary*, 1, 1–2 [in Polish].
- Prus, E.** (1998). Głupota czy prowokacja? [Stupidity or provocation?]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 27, 43–45 [in Polish].
- Przygotowania do uroczystości obchodów 60 rocznicy ludobójstwa na ludności polskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej dokonanego przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińską Powstańczą Armię [Preparations for the celebration of the 60th anniversary of the genocide of the Polish population in Volhynia and Eastern Lesser Poland by the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army]. (2003). *Na Rubieży – On the Boundary*, 69, 1–4 [in Polish].
- Refleksje po uroczystościach [Reflections on the solemnities]. (2003). *Na Rubieży – On the Boundary*, 69, 45–46 [in Polish].
- Sawicz, A.** (2010). *Problematyka ukraińska w prasie polskiej w latach 1991–1996 [Ukrainian thematics in Polish press in 1991–1996]*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].
- Selwa, J.** (1994). Wokół postaci Andrzeja Szeptyckiego [Around the figure of Andrzej Szeptycki]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 8, 6–9 [in Polish].
- Siekierka, S.** (1998). Polska-Ukraina: trudne pytania? [Poland-Ukraine: difficult questions?]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 28, 47–48 [in Polish].
- Siemaszko, E., & Siemaszko, W.** (1995). Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA w latach 1939–1945 na ludności polskiej na Wołyniu. Proba podsumowania [Genocide committed by the OUN-UPA in 1939–1945 on the Polish population in Volhynia. Summary attempt]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 13, 6–9 [in Polish].
- Siemaszko, W., & Siemaszko, E.** (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 [Genocide committed by the OUN-UPA on the Polish population in Volhynia. 1939–1945]*. (Vols. 1–2). Warszawa: Wydawnictwo "von borowiecky" [in Polish].
- Sprawozdanie z pierwszej sesji Ogólnopolskiego Seminarium Historii Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej [Report on the first session of the Polish Seminar on the History of the Eastern Borderlands of the Second Polish Republic]. (1992). *Na Rubieży – On the Boundary*, 1, 2–3 [in Polish].

- Szawlowski, R.** (2000). Przedmowa [Preface]. W. Siemaszko & E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 – Genocide committed by the Ukrainian nationalists on the Polish population in Volhynia. 1939–1945* (Vol. 1, pp. 11–32). Warszawa: Wydawnictwo «von borowiecky» [in Polish].
- Tatarkiewicz, A.** (1992). Kres mitu kresów [The end of the borderland myth]. *Polityka – Policy*, 2, 5–6 [in Polish].
- Turzański, K.** (1997). Jacek Kuroń i Włodzimierz Pawluczuk jednej służą sprawie [Jacek Kuroń and Włodzimierz Pawluczuk serves one cause]. *Na Rubieży – On the Boundary*, 22, 36 [in Polish].
- Wężyk, K.** (2015, July 25). *Kresy. Dla nas piekło, dla was raj. Rozmowa z Jarosławem* [Borderlands. Hell for us, paradise for you. Conversation with Jarosław]. Retrieved from <https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,18418145,kresy-dla-nas-pieklo-dla-was-raj-rozmowa-z-jaroslawem.html> [in Polish].
- Widacki, J.** (2002). Kresy – nasza miłość, nasz kłopot [Borderlands – our love, our trouble]. *Gazeta Wyborcza – Electoral Gazette*, 99, pp. 11–12 [in Polish].
- Wojcechowski, M.** (Comp.). (2008). *Wołyń 1943–2008: Pojednanie. Zbiór artykułów publikowanych w «Gazecie Wyborczej»: wybór tekstów* [Wołyń 1943–2008: Reconciliation. Collection of articles published in "Electoral Gazette": selection of texts]. Warszawa: Biblioteka «Gazety Wyborczej» [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 21.09.2021 р.
Стаття рекомендована до друку 15.10.2021 р.